

Степан Віднянський

Степан Віднянський народився у 1951 р. в Ужгороді. Закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету (1973). Понад 30 років працює в Інституті історії України НАН України, де з 1991 р. очолює відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин. Досліджує широке коло проблем нової та новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, міжнародних відносин та міжнародних зв'язків України у ХІХ—ХХ ст., автор близько 200 наукових праць, у тому числі понад 30 індивідуальних та колективних монографій, навчальних посібників з історії. Відповідальний редактор міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». Доктор історичних наук, професор, заслужений

діяч науки і техніки України, лауреат премії НАН України за кращу наукову працю з історії боротьби за незалежність України та розбудову української державності (2001).

УКРАЇНА У ВСЕСВІТНЬОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Століттями українці були вимушені витрачати свої людські ресурси і творчий потенціал у боротьбі за право на самовизначення. Завжди наші землі мали агресивних сусідів по всьому периметру рівнинних кордонів. Степовий «схід» був не менш органічним складником українського ментального типу, ніж «схід» візантійський. За гіпотезою вітчизняного історика Ярослава Дашкевича, територія України належить до культурного прикордоння різних цивілізацій, з уваги на проходження її кордонів між степом та лісостугою, між басейнами Чорного та Балтійського морів, між кочівництвом і осілим землеробством. Це ще й етноконфесійний кордон православної, католицької та мусульманської цивілізацій.

Дійсно, від самих витоків своєї історії, Україна, як етно-географічний простір, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас — взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Специфіка географічного розташування України у центрі Європейського континенту і, водночас, її своєрідна роль «проміжної», «рубіжної» землі між Сходом і Заходом, природні багатства, родючі землі та працьовитий народ обумовлювали завжди і обумовлюють сьогодні глибокий інтерес до неї не тільки з боку сусідніх країн, а й провідних держав світового співтовариства. Більше того, саме зовнішні, міжнародні фактори, зокрема політика щодо України, українців і так званого українського питання зарубіжних, особливо сусідніх держав, завжди здійснювали значний вплив на історичну долю нашого народу. Зокрема, розв'язання двох складових «українського питання» — об'єднання етнічних територій і здобуття державної незалежності стало можливим лише в умовах і завдяки радикальним змінам усієї системи міжнародних відносин.

А основними засобами у визвольній боротьбі українців протягом століть були пошуки союзників, пристосування під чужі політичні інтереси й геополітичні сценарії. Досить нагадати тривалу боротьбу Литви, Польщі, Росії, Туреччини, Австро-Угорщини за українські землі в минулі століття, реакцію на їх протиборство української політичної еліти та його наслідки для нашого народу. Мабуть, не випадковою є традиційна періодизація нашої історії: так звані княжа доба IX–XIV ст., польсько-литовська доба до Хмельниччини, далі гетьманська доба — аж до ліквідації автономії наприкінці XVIII ст., XIX ст. — період національного відродження, далі — час розвитку українських земель у складі імперій та сусідніх держав. Зокрема, в різні часи українські землі належали Речі Посполитій, Молдові, Трансильванії, Австрійсько-Угорській монархії, Російській імперії, Кримському ханству, а після Першої світової війни — ще й таким відносно невеликим країнам, як Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина. Саме з початком Великої війни у 1914 р. через низку причин так зване українське питання набуло особливої актуальності в європейських міжнародних відносинах, але воно залишалося нерозв'язаним впродовж майже всього XX століття. І лише возз'єднання усіх українських земель після Другої світової війни в єдиній державі і проголошення незалежності України у 1991 р. дозволило Україні вступити у XXI

століття як повноправному суб'єкту міжнародного життя, посівши геополітичне стратегічне місце як ключова ланка структури міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Яскраве і складне минуле одного з найбільших центрально-європейських народів, українського, — нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного процесу. У драматичні для Європи періоди історії українці та їхні предки ціною величезних втрат боронили народи континенту від небезпечних навал кочовиків зі сходу. Водночас українці мають багатовіковий досвід спілкування з різними народами і країнами світу. Втім, на жаль, і нині в Європі не усвідомлюють ані багатства і величі української історії, ані її глибоко цивілізаційного змісту. Більше того, світ взагалі все ще мало знає про сьогоднішню Україну, а про її минуле — як прадавнє, так і недавнє — і поготів.

Щодо визначення ролі й місця України у всесвітньому історичному процесі, то, на наш погляд, цьому найкраще сприятиме екскурс в історію людства з позицій української національної спільноти. Ще й сьогодні, наприклад, триває дискусія «норманістів» та «антинорманістів» щодо походження «Русі». Але незаперечним є те, що народження Київської Русі, як видатного явища європейської середньовічної історії, відбулося під впливом візантійської цивілізації. Перший цивілізаційний вибір було зроблено під час обрання однієї з монотеїстичних релігій — православної віри могутньої Візантії. Русь визначилася з належністю до європейської християнської родини, як і Священна Римська імперія належала до найбільших тогочасних держав, була знаною в усіх чотирьох кінцях землі. Нову самоідентифікацію зафіксувало «Слово про закон і благодать» київського митрополита Іларіона. Територія Київської Русі перебувала в центрі міжнародних торговельних зв'язків, зокрема із «варягів» у «греки». Династичні шлюби сприяли активізації політичних контактів. Наприклад, у Києві при дворі Ярослава Мудрого в різний час жили норвезький принц Гаральд Грізний, племінник угорського короля Іштвана I, сини англійського короля Едмунда Залізнобокого. Стабільні династичні зв'язки, активна участь Київської Русі в складних європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях та війнах засвідчують, що в цей історичний період вона була *органічною частиною європейської державно-політичної системи*, виконуючи важливі

комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом та Сходом, Північчю та Півднем. До речі, саме на початок XI ст. припадають перші описи Києва іноземцями. Архієпископ Титмар Мерзебурзький та єпископ Бруно захоплено описували столицю русів. Схизма 1054 р. змінила соціокультурні вектори Сходу та Заходу. Суперечливо відбувався процес зближення русько-візантійського Сходу з латинським Заходом.

Хрестові походи, які стали відповіддю Європи на виклик мусульманським завоюванням, що торговельно-економічно відокремили Старий континент від багатого Сходу, пересунули Русь на периферію міжнародних відносин. Це стало важливим зовнішньополітичним фактором подальшого занепаду Київської держави. Адже обмеженими стали можливості для утвердження самостійної української держави та проведення власної зовнішньої політики. Водночас у війнах з печенігами Русь набувала навичок боротьби із Степом. Битви з кочовими народами, які регулярно повторювалися впродовж майже двох століть, стали головною ареною героїства руських князів та їхніх дружин. Падіння 1204 р. Константинополя під ударами західноєвропейських хрестоносців зменшило обсяг торгівлі Київської Русі. Іншою подією всесвітньої історії, яка підірвала значення і вплив Русі, стала навала монголів.

Перебіг нищівних походів монголів упродовж 1237–1242 рр. добре відомий з руських та європейських хронік. Широко розтягнувшись Великим євразійським Степом, Золота Орда за площею належала до найбільших держав Середньовіччя. Монгольська зверхність реалізовувалася через отримання данини. Морально деградувала тероризована монголами княжа верства, занепадало міське життя. Руйнація торговельних шляхів спровокувала зменшення обсягів внутрішнього ринку, що стало однією з причин феодального дроблення.

Після утвердження монгольської зверхності центральні та північні території українських земель — Київське, Переяславське, Турово-Пінське, Чернігово-Сіверське князівства майже на століття відійшли в історичний затінок. Населення Русі почало мігрувати в бік Північно-Західної Русі. Інший напрямок міграції був спрямований на галицькі землі. Внаслідок зростання чисельності населення та підтримання торговельних зв'язків із Західною Європою збільшився політичний вплив Галицько-Волинського князівства, яке фактично перебрало на себе держа-

вотворчі традиції Русі. Саме галицько-волинські князі змогли на ціле століття затримати зникнення з історичної арени останніх уламків території колишньої Київської Русі. Зокрема, внутрішня й зовнішня політика Данила Галицького сприяла його популярності в очах світової спільноти. Про це свідчить і його коронація у 1253 р. папою Інокентієм IX, що можна розцінювати як акт визнання Галицько-Волинського князівства суб'єктом міжнародного права, і суперництво Данила Романовича за австрійський трон, і його роль арбітра у суперечках польських князів за Краків, а також те, що придворні європейських коронованих осіб вважали за честь мати зв'язки з галицько-волинським князем. Водночас згодом Польське та Угорське королівства були безпосередньо втягнуті в боротьбу за контроль над Галицько-Волинським князівством під час династичних війн.

Від середини XIV ст. у руських містах почало розповсюджуватися занесене німецькими купцями та ремісниками магдебурзьке право, що створило передумови для збільшення кількості міст. Соціально престижним ставав католицизм. Конфесійною та етнічною строкатістю позначилося життя західноукраїнських міст.

Розширення соціокультурного обрію, яке відбувалося в освітніх мандрівках галичан (Юрій Дрогобич) по ренесансній Європі, супроводжувався динамічними змінами в уявленнях про навколишній світ. У західноєвропейських університетах формується європейська інтелектуальна еліта, в тому числі й з числа вихідців з українських земель.

У середині XIV ст. князь Ольгерд витиснув ординців із Гомельщини, Чернігівщини, Переяславщини. Русько-литовський союз, втілений у формі Великого князівства Литовського, змінив геостратегічний поділ сил у Східній Європі. До останньої чверті XV ст. претенденти на збирання земель колишньої Київської Русі — Вільно й Москва — готувалися до боротьби за гегемонію. Падіння Візантії у 1453 р. змінило їхню стратегічну орієнтацію.

Українські землі були оточені Польщею, Московією, Османською імперією. На прикордонні між осілою європейською та кочовою (степовою) цивілізаціями формується воєнізована соціальна верства козацтва. Каталізатором цього процесу стали загарбницькі походи Кримського ханства. У відповідь розпочинаються походи українських козаків проти татар, перші

відомості про які датуються 80-ми роками XV ст. Водночас у зіткнення з мусульманською цивілізацією вступили християнські лицарі. У 1569 р. польська та литовська держави об'єдналися в одну з найбільших у тогочасній Європі Річ Посполиту, до складу якої потрапила переважна більшість українських земель. Вона стала відповіддю на претензії Москви, яка оголосила себе «третім Римом», на київський спадок. Москва прийняла на себе роль захисниці православ'я. «Руський» ототожнювався з православною ідентифікацією. Для українських земель втягнення князівства Литовського у Лівонську війну з Іваном IV (1562–1583 рр.) обернулося у беззахисність перед татарськими набігами.

Входження значної частини українських земель до складу Польщі перетворили останню в XVI ст. на потужну європейську державу. Втім, як зазначав відомий український історик Іван Крип'якевич, «Люблінська унія, усуваючи з українських земель литовську владу, знищила також рештки українських державних традицій, що заховалися під формами автономії у Великому князівстві Литовському... Весь розвиток ішов під важким наступом Польщі». Наприклад, українські землі забезпечували хлібом майже всю Європу, однак більша частина прибутків доставалася польській шляхті. На фоні релігійних війн XVI ст. у Європі між католиками та протестантами непросто відбувалися спроби релігійного порозуміння між католиками та православними. Приклад складності історичного вибору дає доля Михайла Глинського — татарина за походженням, католика за віросповіданням, який був вихованцем Максиміліана I Габсбурга, русина за колом суспільних зв'язків, європейця за способом життя й освітою.

Берестейська унія 1596 р. зафіксувала створення греко-католицької церкви, негативно сприйнятої великою частиною православних. Уніатський та православний собори обоїльно засудили схизматів. Почалося велике протистояння, яке перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент релігійного і, до певної міри, цивілізаційного порозуміння, на символ розбрату й насильства. В основі ворожого ставлення до унії було ментальне неприйняття будь-якого нововведення. Відбувся культурно-цивілізаційний розкол українського суспільства. Значна частина еліти перейшла в католицизм, а більша частина селянства лишилася у православній вірі. Протестанти зайняли

сторону православних як опозиції до римо-католицької церкви. Православні перейшли під охорону козацької шаблі.

Період Ренесансу та Реформації суттєво позначився не лише на засадах внутрішнього розвитку європейських народів, а й на системі європейської рівноваги сил. Конфлікт між папством та імператорами Священної Римської імперії перешкоджав створенню європейської імперії-гегемона, яка могла виникнути на засадах релігійного універсалізму за моделлю Візантійської імперії. Реформація надала державам нову свободу дій не лише в релігійній, а й у політичній сферах. Тридцятирічна міжконфесійна війна (1618–1648 рр.) в Європі спустошила Центрально-Європейський регіон. Лише Німеччина втратила третину свого населення. За часів цього континентального конфлікту кардинал Ришельє почав проводити французьку зовнішню політику на засадах «державного (або, говорячи політичною мовою ХХ століття, національного) інтересу». Успіх такої політики залежав від вміння правильно оцінити співвідношення сил, певна рівновага яких досягалась в періодичних конфліктах. Концепція рівноваги сил мала послабити контроль однієї держави над іншою та ввести конфлікти в певні рамки, аби не зруйнувати остаточно міжнародний порядок. Тогочасні європейські династії забезпечували безпеку своїх держав за рахунок постійної територіальної експансії. В ті часи *українське козацтво поступово ставало важливим елементом антитурецького альянсу європейських держав*. Фактично козаки контролювали важливий нервовий вузол перетинання життєвих інтересів Західної Європи, Близької Порти та Московської держави.

Водночас нова політична свідомість розмивала ціннісну ідентичність українських земель. Зав'язався тугий вузол протиріч між шляхтою, простолюдом та козаками. Хотинська війна 1621 р. стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій. Нову сторінку української історії перегорнуло козацьке повстання 1648 р., яке змінило геополітичну структуру та створило відповідний цивілізаційний мікроклімат в Центрально-Східній Європі, де послабилася Річ Посполита та стверджувалася Російська імперія. Шляхетське походження козацької еліти змушувало її боротися проти багатой польської шляхти, але гетьманське оточення не було зацікавлено в повному звільненні від соціального тягара селянства. Спроба Богдана Хмельницького перетворити козацьку старшину на дворянство, а себе зробити

спадковим монархом, зазнала провалу як завдяки схильності козаків до республіканської свободи, так і внаслідок відсутності достойного спадкоємця.

Водночас нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій існування нової держави генерували надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. *Українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом.* За умов запеклого протистояння тогочасних провідних держав та різних політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі Хмельницькому майже завжди вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладаючи союзи з одними, чи добиватися нейтралізації інших. Але тогочасна міжнародна ситуація в регіоні та в Європі загалом засвідчувала, що жодна з навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України.

Загроза політичного порозуміння Речі Посполитої і Кримського ханства прискорила досягнення військово-політичного союзу 1654 р. із Московським царством. Мова йшла про протекторат сильнішої держави над слабшою. Аналогічну опіку пропонував Хмельницькому Стамбул. Гетьман Виговський вважав, що «з Росією може бути повна рівність, а не братні відносини». Але досягнути цієї мети не вдалося. Тоді здавалось, що це лише тактичний вибір. Але подальший хід історії перетворив його на стратегічний, цивілізаційний вибір. Фактично по Дніпру пройшов Рубікон, який відокремив Східну Україну від Західної. Незабаром політика Петра Першого та Катерини Другої позбавили східні українські землі залишків автономного статусу. Після трьох поділів Речі Посполитої більшість етнічних українських земель опинилася у складі Російської імперії, яка, за влучним зауваженням Г. Кіссінджера, «постійно воюючи, та поширюючись на всі сторони.., вважала, що їй увесь час погрожують. Чим більшою ставала імперія, тим вразливішою вона себе почувала». Дійсно, Росія тих часів водночас була загрозою європейському балансу сил і його важливою складовою.

Руїна 1658–1678 рр. закріпила іманентний цивілізаційний розкол українських земель (Андрусівське перемир'я Московії та Польщі 1667 р.). Дніпро є становим хребтом України, але почалась війна Правого та Лівого берегів Дніпра. Православна духовна еліта, випестувана Київським братством, стала інтелектуаль-

ної елітою Московії. Ідеологом реформ Петра I, наприклад, був вихованець Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович. Консолідувати територію Гетьманату між 1687–1708 рр. спромігся Іван Мазепа. Однак Північна війна 1700–1721 рр., яку вів Петро Перший за вихід Московії до Балтійського моря, зруйнувала напівавтономію Лівобережної України. Символом цього стала поразка Мазепи та шведського короля Карла XII під Полтавою у 1709 році. Соратник Мазепи Пилип Орлик вважав геополітичною роллю України захист Європи від російської експансії.

За Катерини II (1762–1796 рр.) було зруйновано Запорозьку Січ (14 серпня 1775 р.). Вольтер зазначав, що «Україна завжди змагалася до волі». Тому російська імперська політика була спрямована на ліквідацію передумов, які сприяли такій боротьбі. У 1754 р. були скасовані митні збори на кордоні України та Росії. Уніфікаторська та централізаторська політика Катерини II та Миколи I після придушення повстання декабристів привела до скасування козацьких вольностей, добутих під час повстання Хмельницького. Включення козацької старшини до складу імперського дворянства остаточно покінчило з українською автономією.

Подальші історичні події так званого бездержавного періоду історії України у XVIII–XIX ст. були складними для українського народу. Однак вони спростовують поширений історіографічний міф про «забуту» в цей період Європою Україну, як окремішній національно-культурний масив, адже і тоді українські землі продовжували відігравати поважну роль в торговельно-економічних, громадсько-політичних й культурно-духовних взаєминах з країнами як Заходу, так і Сходу. Досить згадати, наприклад, про творчі наслідки (подорожні записки) довготривалих мандрів країнами Західної Європи і Близького Сходу у першій пол. XVIII ст. київського письменника й дослідника зарубіжжя Василя Григоровича-Барського, що не лише фактично започаткували в східнослов'янській літературі жанр автобіографії, але й стали поштовхом до переосмислення в Україні та Росії тогочасних конфесійних взаємин, зокрема між православними і католиками, з позицій європейського гуманізму.

Водночас у той період відбувався процес заселення Півдня України. Активно будуються нові міста: Катеринослав (Дніпропетровськ, 1776), Херсон (1778), Севастополь (1783),

Одеса (1794), Миколаїв (1789). В 1795 р. був заснований Луганськ, який перетворився на важливий промисловий центр. Незважаючи на інтенсивні темпи торговельного та промислового розвитку Східної України в XIX ст., вона лишалася аграрною країною. На цьому тлі відсталішою країною Австро-Угорщини була Галичина. Ще менш розвинутими в економічному сенсі були Північна Буковина в складі Румунії, Підкарпатська Україна в складі Угорщини.

Землі України продовжували прикордоння трьох імперій: Російської, Австро-Угорської та Османської. Новий поштовх розвитку України дали другий та третій поділи Польщі, внаслідок чого до Російської імперії відійшли Правобережна Україна та Волинь. Результатом третього поділу Польщі (1795) був розділ України між Російською імперією Романових та Австро-Угорською імперією Габсбургів. Вагомим елементом національної ідентичності стала українська мова.

Позитивним моментом було скасування у лютому 1861 р. кріпацтва в Російській імперії. Ключові позиції в економіці зайняв британський та французький капітал. Цукрозаводчики створили наприкінці XIX ст. першу в Російській імперії монополію. Однак великої української буржуазії не було. Фактично Україна, незважаючи на бурхливе зростання економіки, лишалася провінцією не лише порівняно з країнами Західної Європи, а й самої Російської імперії. Предтечею самостійницьких політичних ідей став федералістський проект. Михайло Драгоманов пропонував перебудувати Росію на засадах вільної федеративної спілки. Натомість в австрійській частині України в 90-х роках XIX ст. створювалися перші українські політичні партії, які очолювали національно-визвольний рух. Політичні партії Галичини, що діяли в конституційних умовах, впливали не лише на зростання національної свідомості, а й на повсякденне життя людей. Галицька соціал-демократія, наприклад, відіграла важливу роль у просуванні цих ідей у Наддніпрянську Україну. Формування ідеалу власної Української соборної держави, повернення до цієї ідеї національно свідомих сил стало головним досягненням українців на початку XX ст. і свідчило про формування новітньої державницької ідеології, яка започаткувала добу підготовки українських сил до боротьби за незалежність.

Саме з початком Першої світової війни перед Україною відкрилися можливості для розв'язання надзвичайно складного

завдання об'єднання власних етнічних територій та здобуття державної незалежності, адже вирішення цієї проблеми могло відбутись лише за умов радикальних змін усієї системи міжнародних відносин. Водночас бездержавність і роз'єднаність українських земель й загострення суперечностей між Російською імперією та Габсбурзькою монархією, в тому числі з приводу «українського питання», робили Україну дедалі вагомішим об'єктом міжнародної гри провідних держав Європи. Деякі політики й вчені, наприклад В. Вернадський, відомі англійський славіст Р. Сетон-Вотсон та шведський соціолог Р. Челлен, навіть вважали, що саме українське питання було однією з головних причин, що призвели до Великої війни. Це твердження не виглядає таким уже безпідставним, якщо врахувати, що українські землі по обидва боки австрійсько-російського кордону були не тільки головним театром воєнних дій, а й головним предметом Першої світової війни, перебіг якої довів, що надалі ігнорувати згадану застарілу проблему Європи неможливо.

Основні учасники Першої світової війни — країни Антанти та Четверного союзу — не забували, що Україна за географічним розташуванням знаходиться у самому центрі Європи й безпосередньо впливає на розв'язання економічних та політичних проблем. Кайзерівська Німеччина планувала окупацію «Серединної Європи», до якої приєднувалася б на сході Україна. Самостійна Україна могла припинити російську експансію на Балкани та Передню Азію. Україні знову відводилася роль колонії, яка стане постачальницею продовольства та сировини. Трагедія українства полягала в тому, що воно, не маючи власної державності, щоб захищати свої корінні інтереси, розділене територіально, було змушене воювати один проти одного в арміях інших держав, які ігнорували українські національні інтереси. Не випадково, наприклад, Спілка визволення України в роки Першої світової війни проводила у країнах Європи велику інформаційно-пропагандистську діяльність, на території Наддніпрянщини — організаційно-агітаційну, а в таборах військовополонених — активну культурно-просвітницьку діяльність.

Перша світова війна негативно вплинула на економічний розвиток українських земель. Незадоволення існуючою владою призвело до загальнонаціональної кризи та соціального вибуху у лютому 1917 року. У березні 1917 р. селянські маси та дріб-

на буржуазія створили Українську Центральну Раду. Постійні суперечки з приводу поділу повноважень, відсутність достатньої кількості професійних управлінців позбавили Центральну Раду можливості ефективного повсякденного управління країною. 25 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла Четвертий універсал, який проголосив незалежність Української Народної Республіки. Зовнішньополітичні умови вимагали участі української делегації у міжнародній мирній конференції щодо припинення воєнних дій. Як суб'єкт міжнародного права УНР могла сподіватися на міжнародну допомогу.

Отже, з проголошенням державних утворень на українських землях — Української Народної Республіки в Києві у 1917 р. і Західно-Української Народної Республіки у Львові в 1918 р. українське питання перетворюється на дедалі вагоміший фактор міжнародного життя. Це вимагало прискореного становлення зовнішньополітичної служби України. З першого дня існування Генерального секретаріату (українського уряду) в його складі розпочало діяльність Генеральне секретарство з міжнаціональних справ, яке можна вважати предтечею першого українського зовнішньополітичного відомства в ХХ столітті.

22 грудня 1917 р. Голова Генерального секретаріату Української Народної Республіки, проголошеної Третім Універсалом Центральної Ради, Володимир Винниченко і Генеральний секретар з міжнаціональних справ Олександр Шульгін підписали «Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ». Того ж дня він був схвалений на засіданні уряду УНР.

Після проголошення незалежності розпочалась робота над створенням системи дипломатично-консульських установ та формуванням відповідної правової бази дипломатичної діяльності. Основна діяльність українських дипломатичних представництв і спеціальних делегацій УНР була спрямована на забезпечення широкого міжнародного визнання України та здобуття міжнародної підтримки в її державницьких прагненнях.

Українська гетьманська держава 1918 р. стала спробою перевести українську національну революцію на конструктивний шлях розбудови та зміцнення державності. Гетьманат Павла Скоропадського був визнаний 20 країнами. Але розколи, ідеологічна та політична нетерпимість, відсутність конструктивної співпраці, а також нові реалії міжнародного життя негативно

впливали на результати національної революції. Не змогла здобути реального міжнародного визнання й заручитися дієвою підтримкою світової спільноти в боротьбі проти радянської Росії і Директорія УНР, хоча створені нею впродовж 1919 р. за кордоном українські дипломатичні установи (5 посольств, 17 надзвичайних дипломатичних місій і 6 консульських установ) здійснювали велику роботу з формування позитивного міжнародного іміджу УНР. Більшовицька експансія призупинила відродження національної української держави, незважаючи на те, що 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані у Києві відбувся Акт злуки УНР та Західно-Української Народної Республіки. Але тодішнє соціально-економічне та військово-політичне становище перешкоджало творенню Соборної України. Національно-демократична революція зазнала поразки.

Однією з головних причин поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. було те, що *для переважної більшості європейських держав українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики*. Практично всі великі й сусідні держави — Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Польща, Румунія, країни переможної Антанти, хоча й визнали уряд УНР, встановили з нею дипломатичні зв'язки (таких країн було майже 30), проводили в цей час щодо України ворожу її державницьким інтересам політику. Не знайшлося, наприклад, окремого місця «українському питанню» у програмних заявах президента США В. Вільсона, зокрема в його відомих «14 пунктах» від 8 січня 1918 р., щодо національного самовизначення пригноблених народів Європи після Першої світової війни.

Про це свідчать також і негативні для українського народу наслідки перших у XX ст. міжнародних актів, учасницею яких виступала УНР — Брестської мирної угоди з Центральними державами (лютий 1918 р.) і Варшавського договору з Польщею (квітень 1920 р.), а також післявоєнна доля українських земель, яку визначали великі держави на Паризькій мирній конференції у 1919–1920 рр. Врешті-решт територіальні питання були вирішені не на користь України. Адже і там, незважаючи на зусилля молодого української дипломатії, ніхто із союзників навіть не допускав можливості створення незалежної Української держави. Натомість територія України була поділена між чо-

тирма країнами: Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Таким чином, спроба першого у XX ст. реального прориву на міжнародну арену закінчилася для України невдачею. Історичний досвід засвідчив суттєвий стратегічний прорахунок країн західної демократії, які не бажали помічати Україну та рахуватись із існуванням її інтересів.

Водночас з державотворчими процесами, що здійснювали уряди УНР, Гетьманату та ЗУНР, відбувалось формування державних структур радянської України, яка була проголошена в грудні 1917 р. у Харкові. Народне секретарство міжнаціональних справ налагоджувало взаємодію з московським Раднаркомом, насамперед у військових діях та веденні іноземних справ. Зі створенням у січні 1919 р. Раднаркому УСРР його очолив Х. Раковський, який водночас обіймає посаду наркома закордонних справ. За час своєї діяльності уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв. Були встановлені дипломатичні відносини з 15 державами, укладено понад 80 договорів і угод. Але й цей український прорив у міжнародних відносинах постав короткочасним явищем.

Ситуація змінилася після утворення в грудні 1922 р. Радянського Союзу. Усі зовнішньополітичні і торговельно-економічні зв'язки України перейшли до сфери компетенції союзного центру, що позбавило УСРР права на самостійну зовнішньополітичну діяльність.

Наприкінці Другої світової війни відбувся новий, вже третій у XX ст. і найбільш значний за своїми наслідками прорив України на міжнародну арену. Як і все в СРСР, він відбувся у формі командно-адміністративного декретування. 1 лютого 1944 р. сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Цей крок здійснювався з метою врівноваження квоти голосів у створюваній Організації Об'єднаних Націй.

5 лютого 1944 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У та указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення українського НКЗС. Цим актом після двадцятип'ятирічної перерви по суті поновлювалися права союзних республік у сфері

зовнішньополітичної діяльності. Хоча вихід України на міжнародну арену відбувся вольовим порядком і переслідував насамперед утилітарні цілі — посилити вплив СРСР у міжнародних справах, — цей процес безумовно спирався на історичні традиції українського народу, а також, як справедливо наголошував український історик М. В. Коваль, на об'єктивно зумовлену базу, що сформувалася у переломний воєнний період.

Насамперед треба наголосити на важливості впливу українського воєнно-стратегічного фактора на перебіг подій Другої світової війни. Варто нагадати, що українці були втягнуті у війну ще на початку 1939 р., коли 15 березня Сойм Карпатської України проголосив державну незалежність. Війська Угорщини перейшли кордон новоутвореної української держави. Натомість закарпатські українці, на допомогу яким поспішили бійці ОУН з Галичини, створили військове формування — Карпатську Січ і встали у нерівний бій з агресором. Чимало дослідників вважають цей короточасний збройний опір, який тривав кілька днів і забрав життя понад 1 тис. українських патріотів, першою спробою (після подій громадянської війни в Іспанії) збройного опору фашистському агресору в Європі.

У вересні 1939 р., під час нападу Німеччини на Польщу сотні тисяч українців, що знаходились у складі польських збройних сил, брали участь у кровопролитних боях із загарбниками. Також чимало українців, яким вдалось втекти з німецьких концтаборів, брали участь у Рухах Опору в багатьох європейських країнах.

Протягом 40 місяців — з початку Великої Вітчизняної війни і до завершення визволення СРСР — територія УРСР була найважливішим театром воєнних дій в Європі. Тут відбулись вирішальні за своїми наслідками операції: 29 із 76 стратегічних і фронтових оборонних та наступальних операцій Другої світової війни. Український напрям та його продовження — південно-російський — постійно були центральними на радянсько-німецькому фронті й узагалі на всьому європейському театрі воєнних дій. Тут було зосереджено від 57% до понад 76% загальної кількості дивізій противника, причому саме тут було розгромлено 606 з них, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 дивізій ворога. Бої регулярних військ на українському театрі воєнних дій (за новітніми даними, кількість українців, які брали участь у війні в складі збройних сил СРСР, становила не менше

7 млн осіб) поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою як радянського (від 70 до 200 тис. партизан), так і суто національного характеру (від 100 до 300 тис. бійців УПА в Західній Україні).

Ні Сталін, ні Гітлер не мислили без України остаточного успіху у війні. Це, зокрема, й зумовило вкрай безкомпромісний, запеклий характер бойових дій на території республіки, яка внаслідок цього особливо постраждала, втративши кожного п'ятого свого мешканця та значну частину свого економічного потенціалу. Однак навіть за цих трагічних умов Україна залишалась помітною величиною європейського масштабу.

Повага та симпатії до України з боку світової громадськості посилювалися й набули характеру масового співчуття, коли в процесі вигнання німецьких загарбників стало відомо про величезні масштаби руйнувань і збитків, завданих Україні. Вони приголомшили навіть тих європейців, країни яких теж зазнали збройного нападу й ворожої окупації. Україну по праву зарахували до країн і народів, які зазнали надзвичайних страждань у роки Другої світової війни і пережили найбільш масштабну трагедію.

Таким чином, насамперед через сукупність вагомих об'єктивних факторів — воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного та духовного, Україна в роки війни стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала цілком законне право бути серед 46 країн — засновниць Організації Об'єднаних Націй. Звичайно, порушуючи на цих законних фактичних та правових підставах питання про членство Української РСР в ООН, сталінське керівництво мало на увазі аж ніяк не інтереси власне України, а прагнуло посилення міжнародного впливу Радянського Союзу. Це ж саме стосується й питання кордонів. Відстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних кордонів СРСР, Сталін вирішував питання не української соборності, а російських імперських інтересів.

Розв'язуючи власні геополітичні проблеми, супердержави, у складі якої перебувала Україна, опосередковано грала на користь українських національних інтересів. Треба визнати, що дві кардинальні складові українського питання — здобуття державної незалежності та об'єднання етнічних українських земель

були принципово та реально розв'язані в складі СРСР і саме за наслідками Другої світової війни. Зокрема, рішення Ялтинської конференції лідерів трьох великих держав (лютий 1945 р.) стосовно України, а саме щодо західних кордонів СРСР (що стало фактом легітимності входження до складу України західно-українських земель) і щодо конституювання України як члена майбутньої міжнародної організації — одні з небагатьох, які успішно реалізувались на користь українському народу та світовій співдружності. Як держава-засновниця ООН, Україна брала участь у розробці Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ.

Рішення Ялтинської конференції лідерів держав антигітлерівської коаліції заклали основи післявоєнного світового устрою, водночас вони були важливим моментом у поступовому надбанні Україною історично вистражданої державності та певних рис суб'єкта міжнародного права. Зокрема, у 1944–1945 рр. УРСР брала участь у підписанні угод із сусідніми європейськими країнами про державні кордони й оптацію громадян прикордонних регіонів та мирних угод з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Італією та Фінляндією на Паризькій мирній конференції 1946–1947 рр., була учасницею Белградської конференції з урегулювання дунайської проблеми у 1948 р. та Женевської дипломатичної конференції 1949 р. Здавалося, що нарешті Україна, яка найбільше потерпіла в Другій світовій війні й внесла суттєвий вклад в перемогу над фашизмом, зробить реальний прорив на міжнародну арену. Влітку 1945 р., наприклад, президент Чехословаччини Е. Бенеш, виступаючи за встановлення дипломатичних стосунків з УРСР, вважав, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку. Але тоталітарно-комуністична держава на чолі зі Сталіним дуже швидко й рішуче перекреслила сподівання на будь-яку самостійну зовнішню політику України. Втім, західні держави це не турбувало, більше того, їм, мабуть, зручніше було мати справу (точніше — протистояти) на міжнародній арені з однією державою — радянською імперією. Подальша хода історії переконливо продемонструвала хибність й небезпечність для мирного й демократичного розвитку Європи та світу такої неконструктивної позиції західних держав щодо українського питання.

Отже, впродовж XX століття Україна в запеклій і тривалій боротьбі намагалася вибороти собі державну незалежність і са-

мостійне місце серед європейських держав під час національної революції 1917–1920 рр., пережила три голодомори, була ареною найзапекліших битв Другої світової війни, після якої вона увійшла в історію як одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. Тим самим вона отримала вагомий потенціал для перетворення з об'єкта міжнародних відносин на суб'єкт світової дипломатії. Міжнародна діяльність України в період 1945–1990 років була здебільшого зорієнтована на участь в роботі ООН та інших міжнародних організаціях. Це давало можливість інформувати світову громадськість про життя України, бути залученим до обговорення світових та регіональних міжнародних проблем, вносити свої пропозиції. Звичайно, працівники української зовнішньополітичної служби були невід'ємною частиною радянської дипломатії. Вони були позбавлені можливості реалізовувати самостійну міжнародну політику. Але, виховані на кращих традиціях світової дипломатії, українські зовнішньополітичні працівники досить часто проявляли ініціативу, наприклад, під час роботи делегації УРСР як непостійного члена Ради Безпеки ООН в 1948–1949 рр.

Розширення зовнішньополітичних функцій УРСР мало позитивне значення: світ дізнався про існування України. Вона отримала змогу використовувати трибуну міжнародних форумів, що сприяло піднесенню її авторитету в світі. В 1950 р. Україна вже брала участь у роботі 20 міжнародних організацій. Найактивніше українська делегація діяла в Постійній комісії ООН з питань науки, освіти і культури (ЮНЕСКО), членом якої вона стала 1954 року. Участь України була помітною і в діяльності інших спеціалізованих органів ООН — Міжнародного агентства з атомної енергії та Міжнародної організації праці. У 1957 р. у Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. Його робота сприяла більш широкій участі України в міжнародному житті. У середині 60-х років українські дипломати працювали у трьох десятках міжнародних організацій. В 70-ті роки українські дипломати в ООН ініціювали низку обговорень проблем країн, які стали на шлях самостійного розвитку.

Втім, зовнішньополітичні зв'язки Української РСР розвивалися переважно з країнами радянського блоку і координувалися Радою Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). У соціалістичні країни Центральної та Східної Європи спрямовувалося до

80 відсотків українського експорту. У 60-ті роки РЕВ почала переходити від звичайних торговельних зв'язків до обміну, заснованому на міжнародному поділі праці. У 1964 р. стали до ладу нафтопровід «Дружба» і перша черга об'єднаної енергосистеми «Мир». Ці об'єкти частково розташувалися на території України і були збудовані спільними зусилля країн-членів РЕВ. Українські підприємства та фахівці брали участь у спорудженні різних господарських об'єктів у Болгарії, НДР, Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Розвивалися зв'язки з країнами «третього світу». Українські фахівці, наприклад, будували в Індії Бхілайський металургійний комбінат. Але в цілому, говорити про державність України не доводилося. Так звана радянська доба в історії України ще більше віддалила нас від Європи і світового співтовариства.

Вибух 26 квітня 1986 р. на четвертому реакторі Чорнобильської атомної станції знову поставив Україну в центр уваги світової громадськості. Страшна екологічна катастрофа стала поштовхом до відродження національної самосвідомості українців та їхнього прагнення до незалежності. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. Це поняття визначалося в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Декларувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. 17 березня 1991 р. більшість громадян України на союзному референдумі проголосувала за участь України в Союзі Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет. Після провалу заколоту ГКЧП у Москві 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України. 1 грудня 1991 р. цей документ було підтверджено на Всеукраїнському референдумі, після чого розпочався процес широкого міжнародного визнання нової незалежної держави в центрі Європи.

Із здобуттям Україною незалежності з'явився шанс повноправного повернення до європейських гуманістичних принципів й демократичних ідеалів. На європейському континенті, в самому його центрі, з'явилася нова велика держава, з територією

більшою, ніж Франція, з 53-мільйонним населенням, з поки що досить пасивним, але потенційно величезним економічним потенціалом, роль якої в сучасних європейських та світових процесах важко переоцінити і розуміння якої дедалі глибше усвідомлюється міжнародним співтовариством.

Втім, з перших днів незалежності Україна опинилася в епіцентрі глобальних геополітичних зрушень, і перед її зовнішньополітичною службою постали масштабні організаційні, концептуальні та практичні завдання. Не маючи усталеного досвіду існування в новому суверенному статусі, доводилось одночасно вирішувати принаймні два принципових питання: насамперед, змінити своє усвідомлення навколишнього світу, бачення власного реального місця в ньому і постійного врахування бурхливої динаміки змін ситуації на світовій арені з метою пристосування до їхніх наслідків, а також подання світу адекватної інформації про себе з метою забезпечення зміни ставлення до України з боку інших держав і всієї світової спільноти. Причому вирішення зазначених завдань ускладнювалось тими обставинами, що становлення зовнішньої політики України відбувалось за умов економічної кризи початку 90-х років XX ст. і в ситуації фактичної відсутності внутрішньополітичного консенсусу щодо її пріоритетів, жорсткого протистояння, зокрема традиційних для українського світосприйняття «слов'янофільських» і «західницьких» концепцій, прибічників «східного» й «західного» пріоритетів зовнішньополітичного курсу держави.

Саме в процесі діалогу та конкуренції цих підходів відбувається усвідомлення українських національних інтересів. Зазначена категорія є основою для неореалістичної теорії міжнародних відносин. На нашу думку, у взаємодії між ідеалістичними та неореалістичними підходами до міжнародних відносин впродовж наступних років реалізовувався процес еволюції зовнішньої політики незалежної України. Водночас досить суперечливо у свідомість вітчизняного істеблішменту проникає розуміння того факту, що Україна, на жаль чи на щастя, належить до зони так званого міжцивілізаційного розлому. На нашій території в Закарпатті знаходиться географічний центр Європи, а в Криму ідентифікується географічний центр Євразії. Суттєва диференціація культурно-цивілізаційної самоідентифікації громадян України західних, центральних та південно-східних областей наглядно проявилася за підсумками президентських ви-

борів 2004 р. та парламентських виборів 2006 року, а також позачергових парламентських виборів 30 вересня 2007 року, перемогу на яких святкувала демократична коаліція.

Зокрема, Україна не стала осторонь сучасних інтеграційних процесів, що відбуваються в Європі, та які, без сумніву, визначають сьогодення й майбутність європейських націй і держав, європейської цивілізації в цілому. Як молода держава, котра гостро потребує стабільності, військової, політичної та економічної безпеки, зовнішнього сприяння демократичним реформам, вона об'єктивно зацікавлена брати активну участь у процесах загальноєвропейської, регіональної та субрегіональної інтеграції. Завдяки активному, хоча й не досить впевненому і не безпомилковому, але однозначно миролюбному зовнішньополітичному курсу, Україна набула певні серйозні досягнення на цьому шляху, про що свідчить і її дипломатичне визнання практично всіма державами-членами ООН, і підписання нею майже 3 тисяч двосторонніх й багатосторонніх договорів та угод, і її членство у майже півсотні міжнародних міжурядових організаціях, в тому числі й таких впливових, як ООН, Рада Європи, МАГАТЕ, ОБСЄ, МВФ та ін. Але принципово важливими досягненнями України на міжнародній арені є, на наш погляд, наступні:

по-перше, Україні вдалося зберегти свій суверенітет від спокус втягнення в реінтеграційні процеси на пострадянському просторі, в Співдружності Незалежних Держав;

по-друге, Україна спромоглася певним чином урегулювати на політичному та правовому рівнях свої стосунки як на західному напрямку — з сусідніми країнами і НАТО, так і на східному — Росією. Важко переоцінити, зокрема, міжнародне значення підписаного у травні 1997 р. широкомасштабного Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Російською Федерацією. Заступник держсекретаря США С. Телботт, наприклад, зазначав з цього приводу, що «ця історична угода допоможе зміцнити архітектуру нової Європи» і тому лідери країн НАТО будуть й надалі стимулювати тісні зв'язки між Україною і Росією;

по-третє, стабільне дотримання курсу на демократизацію забезпечили входження України в європейську і світову цивілізацію, сприяло її утвердженню як самостійного суб'єкта міжнародної політики. Міністр закордонних справ України Б. Тарасюк у зв'язку з цим наголошував: «Теза про те, що Україна є «клю-

човим чинником стабільності нової Європи», — не гола декларація. Вона підкріплюється реальним внеском України, а також її об'єктивним геополітичним становищем на континенті... З об'єктивних причин Україна не прагне стати супердержавою світового масштабу, але цілком здатна бути важливою регіональною потугою в багатополярному світі, який поступово формується на заміну старого протистояння Схід—Захід». Справді, Україні вдалося стати членом Ради Європи, формалізувати взаємини з Європейським Союзом та Євроатлантичним альянсом, а також увійти до низки досить перспективних регіональних інтеграційних утворень, таких як Центральноевропейська ініціатива (ЦЕІ), Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), ГУАМ та деякі інші. Отже, Україну цілком справедливо розглядають як важливого партнера в новій системі дво- і багатосторонніх відносин країн Центральної та Східної Європи. Президент України Віктор Ющенко переконаний, що «саме Україні історично судилося бути основою інтеграційних процесів у регіоні Центрально-Східної Європи, стабільність якого є важливою не тільки для континенту, але й для цілого світу. Українці стануть нацією, яка запропонує світові високі духовні цінності, нові зразки демократичної культури, міжнародної єдності та міждержавного діалогу. У цьому полягає наш глобальний проект і наша мрія». Кроком на цьому шляху можна вважати і створення за ініціативою України у 2005 р. Спільноти демократичного вибору як «регіонального форуму забезпечення демократії, безпеки, стабільності і процвітання в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні».

Проте останнім часом усе чіткіше проявляється низка проблем у поступі України до інтеграційних структур, її відставання від постсоціалістичних країн навіть з нижчим рівнем соціально-економічного розвитку та внутрішньополітичної стабільності. Важливою причиною розходжень між європоцентристськими політичними деклараціями Української держави та її реальним місцем у структурах, які визначають зміст й основні напрямки політичних, економічних та культурних процесів на Європейському континенті, є, на наш погляд, саме історичний досвід, зокрема уроки боротьби за українську державність і традиції зовнішньополітичної діяльності України у минулому, які значною мірою детермінують процес розвитку сучасних форм співробітництва між Україною та європейськими структурами,

з одного боку, та впливають на формування співробітництва з окремими державами на двосторонньому та регіональному рівнях — з іншого.

Втім, слід констатувати, що й сьогодні триває пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики України. І не лише зовнішньої. Консолідуючими цінностями у зазначеному процесі можуть бути стабільний поступальний розвиток економіки, який здатний забезпечити гарантований соціальний захист, якісна влада, що спроможна бути гідною довіри і контролю громадянського суспільства, покликаною впливати на процес прийняття стратегічних політичних рішень, а також взаємодоповнення внутрішньої та зовнішньої політики.

На жаль, поки що приваблива мета європейської та євроатлантичної інтеграції не перетворилася на інтегральну українську національну ідею. Більше того, за великим рахунком говорити сьогодні про Україну як велику європейську державу, як реального, а не формального суб'єкта європейської економіки, політики, культури поки що зарано. І річ навіть не в тому, що вона не цілком вийшла з «тіні» своєї східної сусідки — Росії, а в тому, що, будучи, безперечно, великою за європейськими масштабами країною, ще не є достатньо реальною державою зі сформованими внутрішньополітичними і зовнішньополітичними інтересами, цілями, зобов'язаннями тощо. Її незрозуміла економічна політика в країні і за її межами, політичні метання між Росією і Заходом створили специфічний образ країни в очах світової громадської думки. І навіть після Помаранчевої революції 2004 р. сьогоднішня Україна — це існуюча держава європейського значення, яка болісно намагається знайти національну форму і зміст як в економічному, так і в політичному та міжнародному плані.

Треба мати достатньо терпіння й наполегливості на цьому шляху. Отже важливо, аби народи європейських держав, їхні політичні еліти, враховуючи уроки історії, були готовими прийняти Україну до «спільного європейського дому», що розбудовується. Аналогічно чітку позицію має виробити наша країна. Окрім того, Україна повинна мати час, ресурси і зовнішню підтримку для відповідних перетворень, які дозволять говорити про органічну належність нашої держави до Великої Європи. Будемо сподіватися, що час пошуку Україною свого шляху до світової співдружності не буде надто тривалим.